

ב"ה
שנה לד'
גליון ד (רב)
ניסן - אייר תשע"ט

קובץ בית אהרן וישראל

מאסף מרכזי לתורה והלכה לחו"ר הישיבות והכוללים
של מוסדות סטאלין קארלין בארץ ובתפוצות

מכון בית אהרן וישראל
שע"י מרכז מוסדות קארלין סטאלין בארץ הקודש
בנשיאות כ"ק מרן אדמו"ר שליט"א

רח' אבינועם ילין 11, ת.ד. 50197 ירושלים, 9150101

טל. 02-5370106, פקס. 053-7978992

E-mail: beisaron1@gmail.com

מנהגי ישראל

הרב משה שוחט

גלגולו של מנהג אמירת 'עלינו לשבח' לאחר המילה*

אודות מנהג 'עלינו' בסיום התפילה ומנהג ברית מילה בבית הכנסת

בסיום מעמד ברית המילה, נהגו בקהילות אשכנז לומר 'עלינו לשבח'. מספרות הראשונים אנו יודעים על מנהג דומה - עריכת המילה בבית הכנסת לאחר התפילה קודם 'עלינו לשבח'. בדברי הראשונים ישנם מספר טעמים לאמירת 'עלינו' אחר המילה, וכוונתם למנהג קדום זה, למול קודם 'עלינו'. להלן יתואר כיצד התפתח המנהג הקדום למול קודם 'עלינו', וכיצד השתלשל המנהג הנוכחי לומר 'עלינו' לאחר כל ברית מילה, גם כאשר זו אינה נערכת בבית הכנסת לאחר התפילה.

ראשיתו של מנהג המילה קודם 'עלינו'

נפתח במנהג שקדם למנהג ימינו, והוא מנהג אשכנז למול לאחר תפילת שחרית, קודם 'עלינו'. זמנו של מנהג זה לא קדם למאה הי"ג, שכן המקורות בספרי הראשונים למנהג זה, אינם קודמים לדורו של מהר"ם מרוטנבורג אשר פעל במאה הי"ג, וכך מובא בשמו: "אין אומרי' עלינו לשבח עד אחר המילה..."¹, ובלשונו של ר' אברהם חילדיק: "כשחל ברית מילה בעשרה בטבת, מתפללין סליחות... עלינו לשבח, ומביאין את הילד... ויש שמוהלין תחילה ואחר כך אומ' עלינו לשבח..."². עדויות למנהג זה מופיעות עוד רבות בספרי אשכנז, כמו בספר קושיות³; מנהגי ר' אברהם קלויזנר⁴; מנהגי ר' שלום מנוישטט⁵; מנהגי מהרי"ל⁶;

* הנני להודות לידידי ר' יעקב ישראל סטל ור' אריאל אביני שבטוב לבם עיינו במאמר והעשירוהו בהערותיהם המחכימות.

- 1 מנהגים דבי מהר"ם, סדר מילה, ניו יורק תרצ"ח, עמ' 81. כתבתי 'מהר"ם מרוטנבורג' מטעמי נוחיות, למרות שלמעשה, קובץ זה של תשובות מהר"ם מאוחר לו בכמה דורות, ויש הטוענים שרובו אינו ממהר"ם. ראה ש' עמנואל, שברי לוחות: ספרים אבודים של בעלי התוספות, ירושלים תשס"ז, עמ' 228-229 הערה 41: "ספר מנהגים אחר שיוחס בטעות לבית מדרשו של מהר"ם מרוטנבורג הוא 'ספר מנהגים דבי מהר"ם'. ספר מנהגים זה מאוחר לזמנו של מהר"ם בכמה דורות, והוא ציטט מתורתו של מהר"ם רק מתוך כתבי תלמידיו". וראה גם י"א זימר, 'מנהג מתנת יד ברגלים', ירושתנו, ג (תשס"ט), עמ' קמז. בין כך ובין כך, לענין קדמות המנהג אין בערעור המקור כלום, אחר שר' אברהם חילדיק המובא בסמוך הוא בן דורו של מהר"ם.
- 2 ספר המנהגים לרבינו אברהם חילדיק, מהר" ש"י שפיצר, ירושלים תשס"ו, עמ' ריז-ריח.
- 3 ספר קושיות לאחד מן הראשונים באשכנז בן דורם של תלמידי מהר"ם מרוטנבורג, ס' ט, מהר" רי"י סטל, ירושלים תשס"ז, עמ' ו-ז: "תקשי לך, למה אומרים 'עלינו לשבח' ביום המילה, לאחר המילה. תירץ...". גם ידידי המהדיר ראה צורך להבהיר תיכף כי אין כוונת ספר קושיות למנהגנו כיום, אלא למנהג אשכנז הקדום למול בסוף תפילת שחרית, אחרי 'אשרי' ו'בא לציון גואל' ומזמורים שונים (באשכנז לא אמרו 'פיטום הקטורת'), וקודם אמירת 'עלינו לשבח' של תפילת שחרית, ולכן הוא מקשה מדוע מעכבים את אמירת 'עלינו לשבח' עד לאחר המילה.
- 4 ספר המנהגים לרבינו אברהם קלויזנר, הל' מילה ס' קמט הגהה ב, מהר" ש"י שפיצר, ירושלים תשס"ו, עמ' קלו: "ביום המילה אל יאמר אדם עלינו לשבח עד לאחר המילה שיסיים הש"צ הברכה".

מנהגי ר' אייזיק טירנא;⁷ 'לקט יושר' לר' ישראל איסרלין בעל 'תרומת הדשן';⁸ מהרש"ל;⁹ לבוש;¹⁰ ר' יוזפא שמש;¹¹ ר' יוסף יוזפא קאשמן.¹² וכן הביאו גם בספרי הפוסקים שעל השולחן ערוך - הש"ך, יו"ד, רסח, כד; אליה רבה, סי' תקפד, סעיף יג; פרי מגדים, או"ח, סי' תקפד, אשל אברהם ס"ק ז.

מרשימת המקורות ניכר כי מדובר במנהג אשכנזי מובהק, שכמעט ולא היה מוכר בקהילות אחרות. עם זאת, בסידורים אשכנזים כתובי-יד מתקופת הראשונים אין כל אזכור למנהג זה. כך גם בסידורי אשכנז הנדפסים הראשונים, דוגמת מחזור לכל השנה מר' בנימין הלוי המוכר בשמו 'מעגלי צדק' [ומובא לעתים במגן אברהם ועוד], סבינוטה-קרימונה שי"ז-ש"ך; מחזורים דפוס זולצבאך או בשם סדר המחזור כמנהג פיהם פולין ומערהרין, שנדפס לראשונה בזולצבאך תנ"ט, ואחר כך בעוד דפוסים רבים,¹³ שאחריהם נמשכו רוב בני אשכנז בתקופות אלו.¹⁴

נראה אם כן כי המנהג שתועד בספרי המנהגים לא זכה להיכנס לסידורי התפילה,¹⁵ אם כי בנידון דידן יש לתלות את ההשמטה גם בעובדה שבשחרית לא חשב הסופר על האירוע

5 הלכות ומנהגי רבינו שלום מנוישטט, סי' תנד, מהד' ש"י שפיצר, ירושלים תשנ"ז, עמ' קלז-קלח: "...על מילת בנו של הח"ר אנשל שהייתה בפורים, ואיך שהיה דעת הח"ר אנשל נוטה למולו אחר קריאת התורה קודם קריאת המגילה, מידי דהוה כמו מילה ברה"ה. והורה לו מה"ר שלום דלא דמי, דמה שמלין התם קודם תקיעת שופר היינו משום דברכות של תקיעת שופר שאומרים אחר התקיעה אומר בהם ברית, כגון זוכר הברית, ששייך נמי על המילה, אבל בפורים שאין שייך טעם זה אין לשנות משאר ימות השנה, וכן עשו שמלווה קודם עלינו לשבח".

6 מהרי"ל, מנהגים, הל' מילה, סי' ט, מהד' ש"י שפיצר, ירושלים תשמ"ט, עמ' תעט: "ביום המילה אל יאמרו עלינו עד אחר המילה שמסיים המוהל הברכה". וראה גם שם, הלכות יום טוב, סי' מה, עמ' קפה: "והיו מוהלין אחר כל התפילה קודם 'עלינו לשבח', כמו בחול".

7 ספר המנהגים לר"א טירנא, טבת, הגהות המנהגים אות מ, מהד' ש"י שפיצר, ירושלים תש"ס, עמ' קמב: "ומלין קודם עלינו לשבח".

8 ר' יוסף ב"ר משה, לקט יושר, או"ח, מהד' ר"ע כנרתי, ירושלים תש"ע, עמ' נב: "ואין להביא ראיה ממילה שאין נפילה אפילו בתפילת יוצר אפילו קודם המילה, דהתם חשיב המילה תוך התפילה, דהא אומרים עלינו לשבח וכו' וקדיש יתום אחר המילה, וגם המצוה נעשה דוקא בבית הכנסת...".

9 שו"ת מהרש"ל, סי' ע, שם נשאל אודות אונן על אמו שצריך למול בנו, ובתוך דבריו כתב: "וכ"ש למנהג שלנו שיש לו עת קבוע למולו קודם עלינו לשבח".

10 או"ח, סו"ס קלג: "וביום שיש בו מילה... ולהניח עלינו לשבח אחר שמלו התינוק כדי לכלול גם התינוק במה שאומרים שלא עשנו כגויי הארצות...".

11 מנהגים דק"ק וורמיישא, ברית מילה, מהד' י' זימר ורב"ש המבורגר, ירושלים תשנ"ב, עמ' עב-עג: "בסיום ברכת אשר קידש ידיד וכו' חזן או השמש קורא בק"ר: עלינו לשבח, וכל הקהל אז אומרים עלינו וכו'".

12 נוהג כצאן יוסף, מילה, אות י, תל אביב תשכ"ט, עמ' קט: "וכתב הב"י... שעושה צורת שדי באצבעותיו... ומזה הטעם נ"ל המנהג שנוהגים למול את התינוק קודם עלינו... הכא שאני כיון שמוסד בתוכו לתקן עולם במלכות שדי ויש לו שייכות אל המילה".

אודות מנהג עשיית צורת שדי באצבעות, ראה מאמרי, 'רשומים בשמך: רישום אותיות שם ה' באצבעות', חצי גבורים - פליטת סופרים, ח (אלול תשע"ה), עמ' תתכ-תתכח.

13 בדקתי בדפוס זולצבאך תקס"ו, ויש לציין שבסוף הסידור ישנם מנהגים לכל השנה, ובליקוטי דיני מילה, דף ט ע"ב, מופיע 'ומלין קודם עלינו לשבח', אך זהו ליקוט מספרי המנהגים האשכנזיים כמנהגי ר"א טירנא, ולא מנהג שנכנס לסידור התפילה עצמו.

14 ראה ר"י ריישר, שו"ת שבות יעקב, ח"ג, סי' מג: "במחזורים דפוס זולצבאך אשר כל בני אשכנז נמשכין אחריהם ונוהגין כן..."; רב"ש המבורגר, הישיבה הרמה בפיוורא, בני ברק תש"ע, א, עמ' 294. תודתי נתונה לידידי ר' בצלאל דבליצקי על סיועו ברשימת הסידורים.

15 במקום אחר הזכרתי את דברי עזרא פליישר כי לעתים קרובות ישנו פער בין ספרות ליטורגית (סידורים ומחזורים) לבין ספרות הלכה ומנהג. במקרה שלנו אנו רואים תופעה שונה ואולי הפוכה, שכן המנהג בפועל תועד דווקא בספרי המנהגים ולא בסידורים. ראה מאמרי, 'מנהגים לרבי ידידיה בן מרדכי - מילה

הנדיר יחסית של ברית מילה, ואילו בנוסח ברית המילה לא ראה הסופר צורך לרשום היכן זמנה של הברית ביחס לתפילה בבית הכנסת. בפועל, תיעוד מעשי למנהג הקדום מופיע רק בסידורים האשכנזיים שנדפסו מאוחר יותר, אולי דווקא במקביל להתפתחות המנהג החדש דלהלן. ראשון להם הוא סידורו של ר' יעקב עמדין (יעב"ץ), בית אל - עמודי שמיים, אלטונה תק"ה, ח"א, דף קעג ע"א, בו נכתב קודם עלינו לשבח: "ביום שיש מילה בבה"כ מלין קודם עלינו". לאחריו בסידורים של ר' וולף היידנהיים, שפה ברורה, רדליהיים תק"פ, דף לג ע"א; ר"י בר, סדר עבודת ישראל - נוסח אשכנז, רדליהיים תרכ"ח, עמ' 131; רנ"ה הלוי, סידור הגר"א, ירושלים תרנ"ה, דף קמו ע"א.

בימינו מכירים האשכנזים את המנהג לומר 'עלינו' לאחר כל ברית מילה, גם ב"מנותק" מהתפילה, ואף כאשר הברית נערכת באמצע היום ושלא בבית הכנסת. למעשה, התבוננות פשוטה תראה כי מדובר בהתפתחות, ולידתו ויסודו של מנהג ימינו נעוץ במנהג הקדום של מילה קודם 'עלינו'. הסבר זה נפוץ בשם כמה חכמים, אך למעשה "זכות ראשונים" שמורה לראשון שהציע השערה זו, גם בהקשר לברית מילה וגם בהקשר לקידוש לבנה, הלוא הוא האדר"ת (תר"ג-תרס"ה). דברי האדר"ת מוכיחים כי כבר לפני למעלה ממאה שנה נשתרש המנהג היטב, עד שהוצרך האדר"ת להשערה כדי להסביר את מקור המנהג.¹⁶ בסמוך לאדר"ת, כתב כן גם ר' יצחק ליפיץ: "טעם שאומרים עלינו לשבח אחר המילה, לפי שבימים הראשונים היו נוהגין למול בבהכנ"ס קודם עלינו".¹⁷ ומאז ועד דורנו, נאמר הסבר זה לא מעט פעמים.¹⁸

נישואין ופדיון הבן: צוהר לסידורם של רבותינו הצרפתיים אשר שקע ונשכח, מוריה, לו, א-ג (תכא-תכג, שבט תשע"ח), עמ' כט עפ"י ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ ישראלים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 15-16; הנ"ל, 'קריאת שמע של ערבית כמנהג ארץ ישראל: בין ההלכה הקדומה למנהג המאוחר', תורה לשמה: מחקרים במדעי היהדות לכבוד פרופסור ש"י פרידמן, בעריכת ד' גולניקין (ואחרים), ירושלים תשס"ח, עמ' 295-296.

16 ר' א"ד רבינוביץ-תאומים, תפלת דוד, מהד' אהבת שלום, ירושלים תשס"ד, עמ' נא: "נראה לי, מה שנהגו בשאר מקומות לאמר 'עלינו' בברית מילה, או אחרי קידוש לבנה, אם כי יאות מאוד מה שנזכר שם 'שלא עשנו כגויי הארצות ושלא שם חלקנו כהם', בכל זאת נ"ל שנשתרש המנהג מאז הונהג שיהיו כל הברית מילה בבית הכנסת, והיו מביאים התינוקות עוד קודם אמירת 'עלינו' למען יהיו כל העם עדיין שם משום פרסום המצווה, ואחר זה הוא שאמרו 'עלינו'. וכן היו מקדשין הלבנה בבתי הכנסות ולא בחצר בהכנ"ס או ברחובות שאין המקומות נקיים, ע"כ קבעו לקדש קודם 'עלינו' בעוד כל הציבור ביחד".

17 מטעמים החדש, מילה, אות כז, ורשא תרס"ד, עמ' 56. בסוף דבריו ציין כמקור 'שבלי הלקט', אך כמוכן שהדברים אינם מצויים שם.

18 ראה ר"י ורדיגר, עדות לישראל, תל אביב תשכ"ב, עמ' קלא; ר"י לאנג, הבט לברית, ירושלים תשנ"ז, עמ' תפב: "נכון להחזיר את התינוק לפני אמירת עלינו (הגרש"ז אויערבך זצ"ל). לא ידוע אמירת עלינו מקורו, וממה שהיו מלים בביהכנ"ס קודם עלינו ממשכים המנהג לומר עלינו (הגרי"ש אלישיב שליט"א)... ראיתי פעם באיזה ספר... משום דאומרים שלא עשנו כגויי הארצות וכל זמן שלא נימול דומה מעט לגוי... וכיון שמה נתפשט המנהג לומר עלינו לשבח אחר המילה, ודאי נכון שיהא הנימול בעת אמירת עלינו (הרב הלבשרטאם שליט"א)"; קובץ כאל תערוג, ימי החנוכה ועניני ברית מילה, מרבן של ישראל מרן הגרא"ל שטינמן שליט"א, ירושלים תשע"ז, עמ' קא-קב: "שח רבנו: שמעתי בשם מרן הגרי"ש אלישיב זצ"ל שבעלינו לשבח אנשים טועים, שאומרים עלינו לשבח אחרי ברית מילה, דבעצם היה המנהג לעשות את הברית בסוף התפילה ואח"כ אמרו עלינו לשבח. וכן בעלינו לשבח שאחרי קידוש לבנה, שנהגו לומר קידוש לבנה מיד אחרי מעריב, ולא אמר עלינו לשבח אחרי מעריב רק אחרי קידוש לבנה... [ואע"פ דכתב הבה"ל בסי' תכו טעם לאמירת עלינו לאחר קדוש לבנה, להראות שעיקר מה שאמרנו לכבוד הקב"ה, העיר רבנו שליט"א דאפשר דבזה שאומרים לאחר קדוש לבנה טובים מאורות שברא אלקינו, די בכך]. והוסיף רבנו דנפק"מ דאין לומר קדיש אחר העלינו לשבח הראשון דאינו מן הדין, וכן בברית היה מקום לדון דאין לומר קדיש אחר עלינו לשבח כשאומרים אותו סתם. [ורבנו שליט"א לא אומר עלינו אחרי הברית ואמר שלא

למרות שהסבר זה הוא הגיוני וסביר, אין בו לכאורה כדי לבטל את המנהג, כפי שנטו כמה גדולים, שכן ניתן לתת בו טעם ותכלית, שמאחר והראשונים והאחרונים נתנו טעם למילה קודם 'עלינו לשבח' מצד תוכנו של 'עלינו', וכדלהלן, אם כן מה לי מילה לאחר התפילה מה לי מילה באמצע היום, מאחר ויש טעם ב'עלינו' לאחר המילה, לעולם ראוי לנהוג באמירתו לאחריה.

מנהג המילה בבית הכנסת לעומת מנהג אמירת 'עלינו' בסוף התפילה

יכולים היינו להסתפק בהסבר נאה זה להתפתחות המנהג, ברם ברצוני לבחון אף את ראשיתו של המנהג הקדום בראייה רטרוספקטיבית רחבה יותר. אם ניסינו עד כה להתמקד במנהג הנקודתי - ברית מילה קודם 'עלינו', ננסה כעת להפליג לבדיקת עצם מנהג אמירת 'עלינו' לאחר התפילה.

מבלי להידרש לסוגיה המורכבת של מקורו של 'עלינו',¹⁹ חשוב לדעת כי מנהג שילובו של 'עלינו' בסיום התפילה אינו כה קדום. המנהג המקורי היה לאומרו רק בתפילת ראש השנה - 'תקיעתא דרב' - מלכויות זכרונות ושופרות. מתוך קטעי גניזה עולה כי בארץ ישראל היה מנהג לאומרו גם ב'תפילת השיר' - קטעי תפילה שנאמרו לפני שחרית, אולי בתוך פסוקי דזמרה.²⁰ למנהג זה נותרו שרידים במנהג רומה, לפיו אומרים 'עלינו' בפסוקי דזמרה.²¹

אך לגבי מנהג השילוב של 'עלינו' בסוף התפילה הראה רי"מ תא-שמע כי הוא אינו מתועד קודם לאמצע המאה הי"ב, וגם אז הוא נהג בעיקר בצרפת ובאשכנז.²² תא-שמע מראה כי 'עלינו' נאמר כחלק מסדר המעמדות שכלל קטעים רבים, ביניהם גם פיתום הקטורת, ולאחר שהלך מנהג המעמדות והידלדל, נלקחו מתוכו מספר שרידים שנכנסו לסדר

מכונים כראוי, אבל אינו מורה לציבור שלא לומר, וגם אומרים קדיש ואינו מעיר ע"כ. וגם מרן הגרי"ש היה לפעמים אומר קדיש אחרי עלינו של ברית. [א"ה דהיינו אף שכתב המ"ב ס"ה ס"ט שכשהציבור אומרים עלינו לשבח צריך לומר עמהם, מ"מ רבנו לעצמו חושש למה שכתבו הפוסקים המהרש"ל ודעימיה שכשאומרים תשבחות ואין מכונים כראוי עדיף שלא יאמרו. וכיום נוהג לצאת מהברית לפני עלינו. וראה בספר זכרונות...].

19 ראה בעיקר י"מ תא-שמע, התפילה האשכנזית הקדומה: פרקים באופייה ובתולדותיה, פרק י, ירושלים תשס"ג, עמ' 143; מ' בר-אילן, סתרי תפילה והיכלות, רמת גן תשמ"ז, עמ' 38-39; הנ"ל, 'מקורה של תפילת עלינו לשבח', דעת, 43 (תשנ"ט), עמ' 5-24; נ' וידר, 'בעטייה של גימטריה אנטי-נוצרית ואנטי-איסלאמית (בתפילה 'עלינו לשבח')', התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים תשנ"ח, ב, עמ' M. D. Swartz, 'Ala'y le-shabbah: A Liturgical Prayer in Ma'ase Merkabah', JQR, 77; 453 (1987-1986), pp. 179-190; מ' חלמיש, 'עלינו לשבח' בספרות הקבלית ותרומתה למחקר, דעת, 69-68 (תש"ע), עמ' 59-79; הנ"ל, חקרי קבלה ותפילה, באר שבע תשע"ב, עמ' 186-208 ועוד רבים.

20 ראה ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראליים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 238-239; Mitchell First, 'Aleinu: Obligation to Fix the World or the Text?', Hakirah, 11 (Spring 2011), pp. 187-197.

21 ולמנהגם אומרים 'עלינו' גם לאחר התפילה, אך ללא 'על כן נקוה'.

22 אודות רפיפותו הליטורגית וההלכתית של 'עלינו' ציין ת"ש לבית הבחירה למאירי, ברכות לב ע"ב: "המתפלל כשם שהוא צריך לשהות מעט קודם תפלה כך הוא צריך לשהות מעט אחר תפלה שלא יהא כפורק משאוי מעליו והולך לו... ומכאן תקנו לומר... וכן לטעם שאחר תפלה תקנו קריאת שיר מזמור או עלינו לשבח". עוד ציין לדברי ר' חיים בן דוד, תלמיד הרשב"א, צורר החיים, ירושלים תשכ"ו, עמ' יח: "ואחר סיום התפילה היו שוהין קצת בבית הכנסת ואומ' עלינו לשבח, ומנהג בצרפת שאין אומרים אותו בתפילת מנחה ואפילו בשבת, רק בשחרית וערבית, שעה שאומרים שמע ישראל". לדברי ת"ש: "עד לזמן הרמב"ן לא מצאתי כל עדות לאמירת 'עלינו' בפי יהודי ספרד, והעניין כולו נושא אופי אשכנזי ייחודי".

האמירות של סוף התפילה, ביניהם 'עלינו לשבח'.²³ ועדיין, לאחר תפילת מנחה וערבית טרם נהגה אמירת 'עלינו לשבח', ועיקר מנהגנו כיום לומר 'עלינו' אחר כל התפילות הנו מאוחר יותר, ואין כאן המקום להאריך.²⁴

אם כן מנהג אמירת 'עלינו' לאחר התפילה אינו קדום למאה ה"ב. לעומת מנהג זה, המנהג למול בבית הכנסת קדום בהרבה.

העדויות הראשונות למנהג המילה בבית הכנסת,²⁵ מופיעות באשכנז במפורש החל מהמאה ה"א, וכך אנו מוצאים בספר הפרדס לרש"י: "מהו זה שמוהלין תינוק בבית הכנסת [ומוהלין אותו] על החול ועל המים..."²⁶ כך אנו למדים גם מדברי התוספות: "בתי כנסיות אין אוכלין בהן... וגם עכשיו נוהגין לשתות כוס הבדלה וברית מילה".²⁷ אך למעשה נראה שהמנהג קדום בהרבה, וכבר רב כהן צדק, גאון סורא במחצית הראשונה של המאה התשיעית, כותב בתשובה: "וששאלתם, למול תינוק על החול ועל המים ולהביא תינוק לבית הכנסת, אין בכך כלום ואין איסור בין זה לזה..."²⁸ בגוף תשובתו הוא אינו מתייחס לפרט זה

23 אעתיק כאן את סיכום דבריו: "בתקופת הגאונים האמצעיים, זמן ניכר לפני ימיו של רב נטרוניא גאון שפעל באמצע המאה התשיעית, מקובל היה לומר בציבור, בסיום התפילה (בשחרית ובערבית) או בפתיחתה (בתפילת המנחה), קטעי קריאה ולימוד ליטורגיים למחצה, מן התורה שבכתב ושבעל פה. קטעים אלה שימשו הכנה נפשית לתפילה, במסגרת של 'שוהין שעה אחת' לפנייה ולאחריה, כנזכר בחז"ל. בלחץ דרישות החיים נתבטל המנהג הזה מן המציאות, כעדות רב נטרוניא גאון, והועמד על מינימום סמלי בלבד: פסוקים אחדים מן המקרא ותרגומם הפרשני, שנכללו במסגרת הקטע הליטורגי שפתיחתו היא 'ובא לציון'. עם זאת, המנהג הישן שרד במסגרת הליטורגית הקרויה בכתבי היד העתיקים 'סדר המעמדות'. סדר זה, בפיתוחים שונים, כלל הוספת קטעים אחדים מספרות ההיכלות והמרכבה, שנתקדשה במסורת הארץ ישראלית והאשכנזית הקדומה. גיבוש סדר המעמדות מיוחס לרב אליהו הזקן ב"ר מנחם ממאנש שבצרפת, בן המאה האחת עשרה. יש להניח כי מי שזמנו היה בידו ויראת ה' נגעה בלבבו קיים בעצמו אמירות אלו באופן קבוע, אף כי אין בידינו עדויות ממשיות בנושא זה, מלבד העובדה שכתבי יד רבים כוללים בתוכם סדר זה. לקראת סוף המאה השתים עשרה החל תהליך קליטתם של קטעים נבחרים מסדר המעמדות אל מסגרת התפילה התקנית, קצתם לפנייה, קצתם אחריה וקצתם בתוכה. במקביל נעלמו קטעים אלו - ואחרים - בהדרגה מסדר המעמדות והוא איבד ממעמדו. בין קטעים אלו מתייחדת תפילת 'עלינו לשבח', שבכתב היד הקדום ביותר של סידור צרפת שבידינו עדיין כלולה בתפילת המעמדות, ובסיום התפילה, ומשולבת בה קללה מיוחדת במינה לנצרות. באופן דומה הועברו מסדר המעמדות גם קטעי האגדה המצויים כיום לצד תפילת עלינו. יש לשער כי כך הדבר אף ביחס לתפילת 'אין כאלהינו', שמקורה בספרות ההיכלות, והיא נכללה בסדר המעמדות הקדום. עם זאת, לפי שעה לא מצאתיה בכתבי היד, ויש לשער כי קטע זה נפל מסדר המעמדות כבר במאה האחת עשרה, תקופה שממנה לא נותרו לנו כתבי יד כלל". על מנהג 'סדר מעמדות' ראה גם א"א אורבך, 'משמרות ומעמדות', תרביץ, מב, ג-ד (ניסן-אלול תשל"ג), עמ' 304-327; א' מינץ-מנור, 'מסדר המערכה לסדר המעמדות: גלגוליו של מנהג ליטורגי בימי הביניים', תרביץ, עג (תשס"ד), עמ' 293-310; רי"י סטל, 'אמירת "נשמת כל חי" בימות החול ובכל יום: לתולדות מנהג ה"מעמדות" בקרב חסידי אשכנז', ירושתנו, ה (תשע"א), עמ' רח-רד.

24 ראה ת"ש (לעיל הערה 19), עמ' 141 הערה 5, וראה גם שו"ת רדב"ז מכ"י, ח"ח, סי' לג.

25 א"ה במאמר אחר ארחיב יותר במנהג זה.

26 ספר הפרדס לרש"י ז"ל, מהד' ערנרייך, בודאפשט תרפ"ד, עמ' עה. התשובה המובאת שם נזכרת גם אצל ר' יצחק ב"ר אבא, העיטור, שער ג, הל' מילה, מהד' וורשא תרל"ד, דף נ ע"ב. כמה ראשונים הביאו גם מעשה מר' יעקב או ר' יעב"ץ הלוי שהייתה לו ברית מילה, ומשם מבואר כי מלו בבית הכנסת. ראה רוקח, הלכות שבת, סי' קיג; אור זרוע, ח"ב, הלכות אבלות סי' תמ; טור, או"ח, סי' תקנט, ובבית יוסף שם בשם תשב"ץ [=קטן] "מעשה היה בימי רבינו יעקב בן רבינו יצחק סגן לויה...", והוא רבינו יעב"ץ הראשון, שנפטר על קידוש השם בוורמייזא בשנת ד"א תתנ"ו (1096). ראה א' ילינק, קונטרס וורמייזא וקהל ווינא, וינה תר"מ, עמ' 3. עפ"י גרמניה יודאיקה (להלן הערה 29).

27 פסחים דף קא ע"א, ד"ה דאכלו.

28 תשובות הגאונים - שערי צדק, ח"ג, ש"ה, סי' יא.

של בית הכנסת, אך מלשון השאלה, המקבילה לדברים שבספר הפרדס, אנו למדים אודות מנהג זה.²⁹ בדורות מאוחרים יותר אנו מוצאים התייחסות מפורשת למנהג, כאשר אז כבר הסמיכו למנהג טעם מן המקורות.³⁰ יש לזכור כי בימי הביניים לא היו מקומות כינוס ציבוריים המתאימים לעריכת טקסים, ואך טבעי היה שכל אלו יתקיימו בבית הכנסת שהיה מקום גדול ומתאים.

זמן המילה היה ככל הנראה לאחר תפילת שחרית. כך מסתבר הן מכוח המקורות המאוחרים יותר, מזמן הראשונים, שכלל הנראה מהווים המשך טבעי למנהג הקדום, והן מצד ההיגיון שנותן כי הציבור שהיה בבית הכנסת בזמן תפילת שחרית וחזר לשם רק לפנות ערב לשם תפילת מנחה וערבית. מובן גם כי השתדלו לקיים את דין 'זריזין מקדימין' הנזכר כבר בגמרא.³¹

מעתה, השתלשלות הדברים מקבלת פנים חדשות. אם סברנו כי בשלב כלשהו החלו 'למול קודם עלינו לשבח', באים נתונים אלו והופכים את התמונה על פיה. כבר מימי קדם נהגו למול בבית הכנסת לאחר התפילה, עוד הרבה קודם שנהגו לומר 'עלינו' לאחר התפילה. בשלב זה, ניתן לשער, ביום של ברית מילה, אמירת 'סדר מעמדות' שנהגו בה חסידים ואנשי מעשה בוודאי לא עיכבה את הציבור והם המתינו לסיום ברית המילה. מקומה של ברית המילה נותר איתן מיד לאחר סיום גוף התפילה המסתיים בקדיש תתקבל, וגם כאשר נוספו לסיום סדר התפילה קטעים מתוך סדר המעמדות, 'המתינו' קטעים אלו עד לסיום ברית המילה.³²

אם כן השתלשלות המנהג היא בסדר זה: מימי קדם נהגו למול בבית הכנסת לאחר התפילה. מאוחר יותר הונהגה אמירת 'עלינו' לאחר התפילה על ידי כל הציבור, כאשר אמירה זו לא דחתה את ברית המילה ממקומה הטבעי, מיד לאחר גוף התפילה. בדורות הבאים, כאשר הורגלו הכל באמירת 'עלינו' עד שראו בה חלק טבעי מהתפילה, הוצרכו לטעמים שונים למנהג המילה קודם 'עלינו'.³³ בדורות מאוחרים יותר, כפי שנראה לקמן, העתיקו את הטעמים לאמירת 'עלינו' לאחר המילה, וניתקו את אמירתו מתפילת שחרית, כך שגם כאשר מלו באמצע היום, נהגו לומר 'עלינו' לאחר המילה.

[יש להעיר ולהוסיף, כי במשך הדורות הצמידו את 'עלינו' לסיומם של טקסים נוספים, החל מ'קידוש לבנה',³⁴ 'ברכת החמה',³⁵ ועד לסדר האמירות שאומרים עם גוסס טרם

29 ראה L. Löw, Die Lebensalter in der jüdischen Literatur, Szegedin 1875, pp. 81-82; גרמניה יודאיקה, ערך Bonn (ע"י י' פריימן), עמ' 60; 'י' מיללער, חלופ מנהגים בין בני בבל לבני ארץ ישראל, וינה תרל"ח, עמ' 19; ש' קרויס, קורות בתי התפילה בישראל, ניו יורק תשט"ו, עמ' 257; א' באומגרטן, אמהות וילדים: חיי משפחה באשכנז בימי הביניים, ירושלים תשס"ה, עמ' 98 ועוד רבים.

30 ראה למשל שו"ת הרשב"א, ח"ז, סי' תקלו: 'ומה שנהגו למול בבית הכנסת, משום דכתיב (עפ"י שמואל א, כג יח) 'ויכרתו ברית לפני ה'', ואין ברית אלא מילה'.

31 ראה פסחים ד ע"א; טור ושולחן ערוך, יו"ד, סי' רסב.

32 והכוונה, מלבד ל'עלינו', גם לשיר של יום ופיטום הקטורת, שלמנהג אשכנז באים לאחר 'עלינו'. אמנם בדורות האחרונים שהחלו לומר 'עלינו' אחר כל מילה, לא העתיקו מן התפילה גם את פיטום הקטורת, משום שכל הטעמים ניתנו דווקא ל'עלינו'.

33 נפלאים לעניין זה דברי הלקט יושר (לעיל הערה 8), שכתב בנוגע לתחנות ביום נישואין או יום מילה: 'ואין להביא ראיה ממילה שאין נפילה אפילו בתפילת יוצר אפילו קודם המילה, דהתם חשיב המילה תוך התפילה, דהא אומרים עלינו לשבח וכו' וקדיש יתום אחר המילה, וגם המצוה נעשה דוקא בבית הכנסת...'. אמירת 'עלינו' נשתרשה כל כך עד שהחשיבו אותה כחלק בלתי נפרד מהתפילה, וראו בברית המילה כביכול נעשית 'תוך התפילה'!

34 ראה ר"ח פלאג'י, רוח חיים, א, או"ח סי' תכו, אומיר תרמ"א, דף סד ע"ב שהביא בשם ר' חיד"א שהתפשטות אמירת 'עלינו' הנה בבלי דעת, אך ר"ח כתב להצדיק האמירה: 'ולעדן' ללמד זכות על

מותו.³⁶ גם ברגעים נשגבים, כמו אצל מקדשי השם בטרם מסרו נפשם על קדושת שמו, תועד כי 'עלינו לשבח' היה נלחש בשפתותיהם.³⁷ יתכן אם כן, ובהסתייגות קלה, כי מלבד ההתפתחות הטבעית של המנהג, באה גם מגמה זו וחזקה את הוספת 'עלינו' לאחר המילה].

האומרים עלינו לשבח, לפי שאנחנו מברכים ברכת הלבנה ואנחנו מודים שהקב"ה הוא ברא ללבנה, לכן אנחנו אומרים עלינו לשבח שאין אנחנו כאוה"ע עובדים לחמה וללבנה ולכוכבים ומזלות וגם שאנחנו מתפללים על ביאת המשיח, ולכן אנחנו אומרים וע"כ נקוה לך וכו'... ושמו נראה דגם הרב חיד"א ז"ל לא הקפיד כי אם על המנהג שאומרים עד ע"כ נקוה לך וכו' במלכות שדי וכו' אבל אם אומר כולו אין קפידא... ובלא"ה כבר כ' בס' עבודת הבורא כי הטעם שאומרים עלינו לשבח אחר ברכת לבנה משום שאמרו פני משה לפני חמה ופני יאושע לפני לבנה ויאושע תקנו, לכן אומרים אותו אחר ברכת לבנה...". וראה ביאור הלכה, סי' תכז ד"ה ומברך מעומד: "ושמעתי מאחד דברי טעם במה שנהגו בכמה מקומות אחר קידוש לבנה לומר עלינו לשבח, היינו שלא יטעו ח"ו במה שאנו יוצאים נגד הלבנה ושומחין נגדה..."

35 ר' משה סופר, שו"ת חתם סופר, או"ח, סי' נו; ר' חיים בנימין פונטרמולי, פתח הדביר, או"ח, סי' רכט, אזמיר תרל"ג, דף שטז ע"ב-שיז ע"א: "מה שכתבתי בסדר הזה לומר נוסח עלינו לשבח ועל כן נקוה לך, הגם כי ראינו לגדול בדורו הרב המפורסם חיד"א ז"ל בס' מורה באצבע סי' וי"ו אות ק"ץ דמחי להו אמוחא על הנהגים לומר עלינו לשבח וע"כ נקוה לך עד במלכות שדי אחר ברכת הלבנה, וכתב שנתפשט כן באיזה עיירות בבלי דעת... ועכ"ז לא מנעתי עצמי מלסדרו פה יען כבר נמצא בס' הבחיר חתם סופר ז"ל שהוא ז"ל סידר לו' נוסח זה בסמוך לברכת החכמה ועשה כן מעשה בעצמו, ומה גם דיש בו טעם ע"פ הפשט... שייך לו' נוסח זה לשבח ולפאר את יוצריו ושנחנו משתחוים לו ית' דוקא ואנו מדברים שם בגנות הע"ז ושרשי הקליפות, להורות דברכת החמה שברכנו אינו דרך אפיקורסות ח"ו כי אין אנו משתחוים לחמה ואין מספרים בשבחה רק בשבח אדון הכל... ובני שמואל הי"ו ההוא אמרו דיש טעם לאמירת עלינו אחר ברכת החמה דכיון דיאושע תיקן אמירת עלינו על מלחמת יריחו..."; ר' חיים חזקיהו מדיני, שדי חמד, ח"ט, סדר ברכת החמה שבסוף הספר; ר' יקותיאל יהודה הלברשטאם, שו"ת דברי יציב, א, או"ח, סי' צו, נתניה תשנ"ו, עמ' קפג-קפד.

36 ראה חכמת אדם, שער השמחה, סי' קנא סעיף יב: "סדר וידיי שכיב מרע... ולפי צחות החולה כן יאריך בדברי וידי ותחנונים. ויאמר עלינו לשבח עד על כן נקוה לך ואמת ויציב עד עזרת".

37 רמז לכך נשתמר בקינתו של ר' אפרים מבנוא המובאת אצל א"מ הברמן, גזרות אשכנז וצרפת, ירושלים תש"ו, עמ' קלד: "והכניסם לבית המוקד להשרף שמה... והנעימו עלינו לשבח, ה' אחד ליהודה"; פיוט 'אמוני שלומי ישראל' של ר' הלל בן יעקב מבנוא, שם, עמ' קלח: "ויאמרו להוציא אותם לבית השרפה / יחדיו שמחו כהכנסת כלה לחפה / 'עלינו לשבח' שבחו בנפש כסופה / הנך יפה רעיתי הנך יפה". וראה עוד שם, עמ' קכה-קכו [וכע"ז עמ' קמג]: "...ויהי בעלות הלהב, הרימו כולם בנעימה קול אחד... ובאו ואמרו לנו: מה זה שירכם, כי לא שמענו כנועם הזה. וידענו ביחוד כי 'עלינו לשבח' היה"; ש' אברמסון, נוסח ברכה על קדושת השם, תורה שבעל פה, יד (תשל"ב), עמ' קנו-קסד; מ' רפלד, 'למעמדה של תפילת' 'עלינו לשבח' במוספי הימים הנוראים, דף שבועי (אוניברסיטת בר-אילן), 1033 (ראש השנה תשע"ד). הדים למנהג זה עוד נשתמרו שנים רבות לאחר מכן. ראה ש"י עגנון, סמוך ונראה, ירושלים ותל אביב תשט"ו, עמ' 180: "מחמת הגזירות יש להם מנהגים מיוחדים; אינם אומרים 'עלינו' לאחר התפילה, לא ביחיד ולא בציבור. ואם משתוקק אדם לומר 'עלינו', מכסה פניו ואומרה בלחש, מפני שבשיר שבח זה עלו אבותיהם הקדושים על המוקד, כשם שרים מתוך האש שבחו של הקדוש ברוך הוא". לדברי ד' לאור, ש"י עגנון, ירושלים תשס"ח, עמ' 132 תיאור זה מתרחש בחבל פרנקוניה תחתית (צפון בוואריה), מקום ריכוזן של קהילות יהודי גרמניה בימי הביניים, שאליו התוודע עגנון מאז החל לפקוד את האזור ב-1917. וראה גם א"א אורבך, 'פרקים של "ספר המדינה" ומקומם ב"סמוך ונראה"', בתוך: ש"י עגנון: מחקרים ותעודות, מוסד ביאליק 1978, עמ' 212; ד' לאור, 'בין קצנאו לקצנאו הדרך לא ארוכה ויער גדול של ארנים נותן צל', מוסף הא', 18 ספט' 2012 לדבריהם מדובר בעיירה באד בריקנאו שבצפון בוואריה, פרנקוניה התחתית, בלב לבם של הרי הריין הגבוהים. אך ר' יוסף סאקס מסר לי כי יתכן מאוד שעגנון הבליש על אותה עיירה תערובת מנהגים שעמדו לו בזיכרון ללא כל קשר למנהגיה האמיתיים של העיירה. הנני להודות לו על עזרתו. תיאור זה של אמירת 'עלינו' בלחש מסתייע מנוסח מחזור ויטרי שבכת"י קלגסבלד שבסיום התפילה כותב: "ואומר בלחש עלינו לשבח". ראה אצל ת"ש (לעיל הערה 19), עמ' 140, אם כי לדעת ת"ש הלחשה כרוכה בהתקפה על הנצרות שהייתה כלולה בקטע. ראה גם את המתועד ב'מנהג ק"ק מגנצא בסדר התפלה ונוסחאותיה' שבסדר שפת אמת, רדליהים תרכ"ב, עמ' 3: "תפילת עלינו לשבח אומרים אותה בלחש כל

אמירת 'עלינו' לאחר המילה אף שלא לאחר התפילה

כפי שנתבאר, המנהג המוכר לנו כיום, לומר 'עלינו' לאחר כל ברית מילה, התפתח מהמנהג הקדום למול קודם 'עלינו'. כדי לברר אימתי חלה התפתחות זו, ננסה לראות את המקורות. כאמור, מן המקורות הרבים שעוסקים באמירת 'עלינו' לאחר המילה, לא ניתן להוכיח כי כוונתם לאמירת 'עלינו' לאחר כל מילה, שכן ההנחה הפשוטה היא כי עוסקים הם בטעמו של המנהג הקדום למול קודם 'עלינו'. מספר מקורות "מעוררים חשד" לקיום המנהג בזמנם, אך להלן נראה שקשה להוכיח זאת.

מקור ידוע העומד בתפר שבין המנהגים הוא הדרשן ר' בצלאל בן שלמה, דרשן מפורסם שפעל בסלוצק בשנות הת', שלדבריו בספר 'עמודיה שבעה' בעניין זה ציינו כמה פוסקים, ולשונו הוא: "ובזה תבין ג"כ מנהג ישראל שהוא תור' לומר עלינו אחר המילה...".³⁸ אמת כי פשטות לשונו משקפת אמירת 'עלינו' ללא קשר לשחרית, אך גם הראשונים כתבו כעין ניסוח זה, למרות שידוע לנו בבירור שנהגו רק במנהג הראשון למול קודם 'עלינו', ובוודאי לא עסקו במנהג זמנינו לומר 'עלינו' לאחר המילה. עלינו למצוא אם כן מקורות שמוכיחים ביתר וודאות כי הכירו ועסקו במנהג החדש לומר 'עלינו' לאחר כל מילה.

ר' יעקב עמדין - היעב"ץ (ה'תנ"ח-ה'תקל"ו) כותב בסדר ברית המילה שהביא בספרו, לאחר בקשת המוהל בסיום המילה: "אומרין עלינו. הש"ץ אומר מ"ש [= מי שבירך] לילד הרך הנמול".³⁹ אך גם אצלו יתכן מאוד שכוונתו למנהג הקדום למול קודם 'עלינו', וסימן לרבר הוא הנוסח בסמוך "הש"ץ אומר מ"ש", למרות שעד כה חילק היעב"ץ את האמירות של סדר הברית ל"אבי הבן מברך" או "המל (או 'המוהל') אומר", מה שמעלה אפשרות שמדובר בש"ץ של שחרית שמיד בסיום הברית חוזר לתפקידו, מסיים 'עלינו' ואומר 'מי שבירך' לנימול. יצוין גם כי בחלקו הראשון של סידור היעב"ץ, נכתב בסיום תפילת שחרית קודם עלינו לשבח: "ביום שיש מילה בבה"כ מלין קודם עלינו".⁴⁰

מקור נוסף, משנת תקכ"ז, הוא סדר התמיד המשקף את מנהגי אביניון שבפרובנס (דרום צרפת), בו נכתב לאחר סדר ברית מילה: "ואומר הש"ץ קדיש וברכו ונוהגים לומר עלינו לשבח ועל כן נקוה".⁴¹ מחד, נזכר הש"ץ ונזכרה גם אמירת 'ברכו' שבוודאי אין לה מקום לאחר ברית המילה, מה שמוכיח כי מדובר בסיום תפילת שחרית, אך מאידך, סדר המילה מופיע שם בנפרד מתפילת שחרית, והניסוח "ונוהגים לומר עלינו לשבח ועל כן נקוה" מתאים יותר לאמירה שאינה מחויבת, ושלא כמנהגם המופיע שם, דף סז ע"ב: "אחר כל תפלה ותפלה אומרים עלינו לשבח כנמשך, עלינו לשבח לאדון... ויש אומרים גם כן על כן נקוה...". ושם, דף מה ע"ב: "אחר סיום התפלה יאמר עלינו לשבח הכתוב בסוף תפלת ערבית".

לעומת מקורות אלו, לפחות אודות שנות הת' ניתן במידת מה להוכיח את שלילת המנהג גם מתוך שתיקת המחברים. ספר נפוץ וידוע עד למאוד, שגדולה הייתה השפעתו על ספרי

ימי השנה, בין בשחרית בין בערבית, חוץ כשיש מילה בבה"כ, אז אומר הש"ץ אחר המילה שתי התיבות 'עלינו לשבח' בקול רם" [וכמובן שמדובר ב'עלינו' של שחרית, ועניין ההכרזה הוא חזרה לסדר התפילה הרגיל].

38 בדבריו יורחב להלן, בסמוך להערה 67.

39 כן מופיע כבר במהדורה ראשונה של ספרו בירת מגדל עז, אלטונא תק"ח, דף כב ע"א.

40 בית א"ל - עמודי שמיים, אלטונה תק"ה, ח"א, דף קעג ע"א.

41 סדר התמיד, א, אביניון תקכ"ז, דף קכו ע"ב. אודות נוסח אביניון ראה יט"ל צונץ, מנהגי תפילה ופיט בקהילות ישראל, תרגם ד' ברויאר, מהד' א' פרנקל, ירושלים תשע"ו, עמ' 48-51; 267-338.

מילה וספרי תפילה, הוא ספרו של ר' דוד לידא, סוד ה', המכיל את סדר הברית יחד עם מנהגים וסודות ברית המילה. המחבר היה אב"ד באמסטרדם ובמינץ, אך שימש קודם לכן גם בקהילות בפולין וליטא. כפי הנראה, נדפס ספרו לראשונה באמסטרדם ת"מ, ולאחר מכן בעוד עשרות מהדורות. ספרו היה נפוץ עד למאוד בכתבי-יד ובדפוסים, עד שלעתים הפיצו אותו כמתנה לכבוד הולדת הבן.⁴² בנוסף, מוהלים רבים עשו שימוש בספר זה בכדי לרשום על הדפים שבסופו את 'פנקס המוהל' שלהם, ולעתים אף כרכו דפים משלהם בין דפי הספר.⁴³ והנה, ברבות ממהדורותיו שנבדקו, לא מוזכרת מילה אחת על 'עלינו', ויש בכך ללמדנו על שלילת המנהג בתקופה זו.

בין כך ובין כך, הדברים אינם חד משמעיים, ונראה שהוכחה משמעותית למנהג זה ישנה רק מעדויות מזרח-אירופיות מאוחרות יותר, מהן עולה כי המנהג חדר בהדרגה, בראשונה לספרי הלכה ומנהג, ואט אט גם לסידורים, וכדלהלן:

עם תחילת התפתחות המנהג החדש, היו שחיזקו את מנהג 'עלינו' לאחר המילה, עד כדי כך שאף כשملו בבית הכנסת לאחר התפילה, נהגו באמירת 'עלינו' פעמיים. ממנהג זה אנו למדים שלכל הפחות נהגו לומר 'עלינו' אחר כל ברית מילה, שבכלל מאתים מנה. וכך כותב ר' צדוק הכהן מלובלין (תקפ"ג-תר"ס): "והמנהג לימול קודם עלינו (ועכשיו נהגו אחר עלינו, וחוזרים ואומרים עלינו אחר המילה)".⁴⁴ בסמוך לו, דן גם ר' אליהו פוסק (תרי"ט - תרצ"ב): "עלינו - צע"ג אם לאמרו כשכבר אמרו אחר התפלה, כגון שאינו בבית המילה... ומלשון הש"ך שם נראה דאין לאמרו, אך המנהג לאמרו תמיד".⁴⁵

בשנים אלו אנו מוצאים 'עלינו' גם בסדרי מילה המופיעים שלא בסידורים, כגון בספרי הלכות ומנהגי מילה. כך בסדר ברית מילה המובא בספריהם של ר' שמואל דב איגלברג, ברית אברהם, וורשה תרמ"ח, דף מג ע"א; ר' בן ציון אלפס, ברית ציון, קול ששון, ווילנה תרפ"ה, עמ' 62; ר' שלום וואכמן, ברית שלום, וורשה תרפ"ט-תר"צ, עמ' 49; ר' חיים צבי הירש שוטלנד, גילת הזהב, סי' קצו-קצז, בילגוריי תרצ"א, עמ' מז-מח (פעמיים); ר' אשר זעליג לנדא, קרבן אשר, פיוטרקוב תרצ"א, עמ' 539; ר' שעפטל דוידסון, תורת הברית, ירושלים תרצ"ו, עמ' נ; הנ"ל, עטרת פז, תל אביב תש"ה, עמ' 58. אך גם בשנים אלו היו סדרי ברית מילה בהם לא נזכר כלל 'עלינו', דוגמת הסדר שבספרו של ר' יצחק בוקטמן, ברית יצחק בן אברהם, ווילנה תרע"ו, עמ' 92.

מבדיקה חלקית של סידורים רבים, נראה כי המנהג החל להופיע מעט מאוחר יותר, ולעת עתה נראה כי הסידור הראשון שנהג כן הוא סידור אוצר התפילות, בעריכת רש"ש פייגנזון (שפ"ן הסופר), ווילנה תרע"ה.⁴⁶ גם בשנים מאוחרות יותר, ניתן לראות דוגמה לשלבי טמיעת המנהג, כאשר בסידור אשי ישראל עפ"ד מרן הגר"א זלה"ה מווילנא, מהדורת

42 אודות הספר ותפוצתו הרחבה ראה ד' גריס, ספרות ההנהגות: תולדותיה ומקומה בחיי חסידי ר' ישראל בעל שם טוב, ירושלים תש"ן, עמ' 61-62.

43 במשך השנים נתקלתי ברבים כאלו. וראה גם י' הופמן, 'ספר מוהלים מפראנקוניה התחתית מן השנים 1814-1868', מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, יא-יב (תש"ן), עמ' 152; ג"י רוונה, 'פנקס הנימולים של רבי אברהם יחזקאל ראוינה ב"ר שמואל חי מוירנה ועוד פנקסים במאה הי"ט באיטליה על רקע זמנם ומקומם', מורשתנו, יא (תשנ"ז), עמ' 147.

44 ספר הזכרונות, מצוות עשה ב, פ"ב, תל אביב תשט"ז, עמ' 28.

45 כורת הברית, פתח אליהו, מראה מקום ס"ק מה, למברג תרנ"ד, דף יב ע"ב.

46 אם כי בהוראות שבאותו עמוד מופיע המנהג למול קודם עלינו, ולכן בסידור זה עדיין יתכן שמדובר על המנהג הקדום, והסידור הבא אחריו, בו ישנה וודאות גדולה יותר שמדובר על מנהג ימינו, הוא סדר תפלה עם פירוש עולת ראייה, א, ירושלים תרצ"ט, עמ' שצח.

ירושלים תש"ז, עמ' 175, קודם 'עלינו' של שחרית נכתב: "כשיש מילה בביהכ"נ מלין קודם עלינו", ובסדר ברית מילה, עמ' 484, אין כל אזכור לאמירת 'עלינו'. ואילו במהדורה המחודשת של סידור זה, ירושלים תשס"ח, עמ' 285, לאחר ברית מילה הוסיף המו"ל: "עלינו לשבח וכו', ק"י".

'עלינו' לאחר מילה בראש השנה

חולק מקום לעצמו הנושא הבא, שיש בו בכדי ללמדנו על טמיעת המנהג החדש עד כדי חוסר תשומת לב למנהג הקודם.

כתב הלבוש, או"ח סי' תקפד: "ומלין בראש השנה אחר שקראו בתורה... מפני שבראש השנה מאריכין הרבה בבית הכנסת ויבואו לפעמים להתעכב עד אחר חצות היום, וצריכין למול קודם חצות משום זריזין מקדימין למצות".

האליה רבה מוסיף טעם למנהג זה, וכך הוא כותב, שם סעיף יג: "ושמעתי טעם, לפי שאומרים עלינו במוסף, ותמיד אומרים עלינו אחר המילה". לדבריו מתייחס הפרי מגדים, אשל אברהם, שם, סק"ז, ומן הראוי להעתיק את כל דבריו: "ועיין אליה רבה אות י"ג 'עלינו' אומרים אחר המילה, הוא הדין בראש השנה שאומרים במוסף 'עלינו', יע"ש. והיינו ב'עלינו' יש שבח מילה, שהבדילנו מכל העולם בזה".

מדברי האליה רבה עולה, כי מאחר ותמיד מלים קודם 'עלינו', משום כך בראש השנה שאומרים 'עלינו' בתפילת מוסף, ראוי למול לפני מוסף. דבריו צריכים ביאור, והלוא מכל מקום אומרים 'עלינו' בסוף התפילה, ומה טעם לא ימולו כפי הרגילות קודם 'עלינו' של סוף התפילה.

פתרון לדבריו נוכל למצוא על ידי עיון חוזר בטעם המנהג. כפי שיבואר להלן, הטעם הרווח למנהג הוא שרוצים להכליל את התינוק בשבח של 'עלינו' שלא עשנו כגויי הארצות. אמנם בניסוחו של ספר קושיות (ראה להלן בטעמי המנהג) ישנה זווית שונה מעט לטעם זה: "... לפי שנאמר בו 'שלא עשאנו כגויי הארצות', ולכבוד הנער שעודנו גוי-ערל, אין אומרים 'עלינו לשבח' עד שנימול". לטעם זה אין עניין ב'עלינו' לאחר המילה כמו שיש עניין שלא לומר 'עלינו' בעוד התינוק ערל, כי באמירת 'עלינו' יש גנאי לגויים הערלים. לאור זה מובן כי מן הראוי להקדים את המילה לכל 'עלינו' שייאמר במשך התפילה, ובכלל זה גם 'עלינו' של מוסף.⁴⁷

מכל מקום, שילוב של התפתחות המנהג יחד עם חוסר עיון בדברי האליה רבה במקורם תוך הסתמכות על לשונו הקצר של הפרי מגדים, הובילו כמה מחברים למצודת הטעות. אלו ראו את המלים "... עלינו אומרים אחר המילה, הוא הדין בראש השנה שאומרים במוסף עלינו" המופיעות בפמ"ג, והבינו כי כוונתו שלאחר מילה הנעשית בראש השנה, אף שמתקיימת לפני מוסף, אומרים 'עלינו' בנפרד לאחר הברית. ברם, אילו היו מעיינים באליה רבה, היו מבינים שמעולם לא עלה על דעתו לומר 'עלינו' במיוחד לאחר הברית, בעוד שיתכן מאוד שבזמנם כלל לא היה קיים מנהג כזה, ויש לפסק בדבריו "הוא הדין בראש השנה,

47 השווה גם לדברי רח"א שפירא ממונקאטש שיובאו להלן. תודתי ל ידידי רי"י סטל שהציע זאת כפתרון לדברי האליה רבה. יישוב זה אינו תואם במלואו את לשון הפרי מגדים, וניתן להציע הסברים נוספים; מאחר ויסודו ומקורו של 'עלינו' הוא מתפילת מוסף של ראש השנה, מן הראוי אם כן למול קודם ה'עלינו' ה"מיוחס" ביותר. בנוסף, יתכן להעלות אפשרות שבראש השנה אכן לא נהגו באמירת 'עלינו' לאחר התפילה, מאחר וכבר אמרוהו במוסף, ומשום כך בוודאי ראוי למול קודם מוסף, אמנם זו אפשרות רחוקה שאין לה כל תימוכין במחזורים בני אותן תקופות.

שאומרים במוסף עלינו, וכוונתו היא רק שמנהג המילה קודם 'עלינו' מתקיים הפעם ב'עלינו' שייאמר בהמשך בתפילת המוסף.⁴⁸

מנהג האשכנזים בימינו

למעשה, בימינו ישנם מספר מנהגים בקהילות אשכנז:

א. המנהג הרווח ברוב קהילות אשכנז הוא כפי התפשטות המנהג המתוארת לעיל, לפיה אומרים 'עלינו' לאחר המילה אף כאשר זו נערכת שלא בבית הכנסת לאחר התפילה.

בכמה בתי כנסת נוהגים, לפחות בשבת ומועד, לשמר גם את המנהג הקדום, שכאשר מלים לאחר התפילה, מלים קודם 'עלינו', וכך אומרים 'עלינו' פעם אחת בלבד. במנהג זה מחזיקים בעיקר יוצאי אשכנז המקפידים על מנהגי אבותיהם, אך גם בקהילות נוספות.⁴⁹

ב. כפי שתואר בפתיחת המאמר, יש שבעקבות היכרותם עם גלגולו של המנהג, נמנעו לגמרי מלומר 'עלינו', ולא קיבלו את הטעמים שנאמרו למנהג התואמים גם את המנהג החדש.⁵⁰ ר' יחיאל מיכל עפשטיין טען אף יותר מכך, שבזמנינו שלא נוהגים "להצמיד" את ברית המילה לתפילת שחרית, שוב אין טעם במנהג המילה קודם 'עלינו', ואפילו כאשר מלים לאחר התפילה, אין מלים קודם 'עלינו'. וכך הוא כותב:

וכתבו במנהגים שמלין קודם עלינו... ואצלינו לא נהגו בפיוטים וכן למול קודם עלינו אין נוהגים... משום דע"פ רוב אין מלין בבהכ"נ רק בבית המילה, ולכן גם כשמלים לפרקים בבהכ"נ אין המנהג כן.⁵¹

מדבריו אנו למדים, כי מאחר ועיקרו של המנהג מבוסס על המנהג הקדום למול בבית הכנסת לאחר התפילה, מכאן, שבימינו שבטל המנהג למול בבית הכנסת, שוב אין טעם לכרוך את ברית המילה עם אמירת 'עלינו', ויתרה מזאת, אף כאשר מלים לאחר התפילה, אין נוהגים למול קודם 'עלינו'.

ג. לעומתם, יש שנקטו בקיצוניות לצד השני, ולדעתם אף כאשר מלים בבית הכנסת לאחר התפילה, אומרים 'עלינו' פעמיים. כאמור, כך מציין ר' צדוק הכהן מלובלין, ואחריו כותב כך גם ר' שבתי ליפשיץ (תר"ה-תרפ"ט): "כתב הש"ך בסו"י (רס"ד) [רס"ה] בשם הגמ"י (כלומר הגהות מנהגים. מ"ש) שמלין קודם עלינו לשבח וכן המנהג עכ"ל, והטעם... אבל

48 ראה משנה ברורה הוצאת 'דרשו' מהדורת תשע"ד, סי' תקפד, הערה 21: "ולענין אמירת 'עלינו' לשבח' שנהוג לומר בסיום הברית מילה, כתבו הא"ר (ס"ק יג) והפמ"ג (א"א ס"ק ז) שאומרים אותו גם כשמלים לאחר קריאת התורה, ואף שעתידים לאומרו לאחר תפילת מוסף, וביאר הפמ"ג, שב'עלינו' לשבח' שלאחר המילה יש שבח למילה, שבזה הבדילנו מכל העולם". במהדורת תשע"ו, שינו דבריהם ונתלו בשו"ת שיח יצחק (ח"א, סי' רעט) בשמו כתבו שהפמ"ג כתב שאומרים 'עלינו' גם כשמלים לאחר קריאת התורה משום שיש בו שבח מילה. יצוין, כי בשו"ת שיח יצחק, שם, העתיק אכן את דברי הפמ"ג למקוטעין, ואחר המחילה נראה כי גם מקולמוסו יצאה שגגה; ר"ג ציננער, נטעי גבריאל - הלכות ראש השנה, פרק מא סעיף ז, ירושלים תשס"א, עמ' רצה: "גם כאשר מלים לפני התקיעות, אומרים עלינו אחר הברית", ובהערה: "א"ר סק"ג ופמ"ג א"א סק"ז אומרים עלינו אחר המילה ה"ה בר"ה...". אמנם הוסיף שם: "ולפ"ז א"צ לאמרו אחר התפילה, אכן כמדומה שהמנהג שאין אומרים עלינו אחר המילה רק אחר התפילה".

49 ראיתי כן בכמה וכמה בתי כנסיות, ולרוב מדובר בתורה שבעל פה, אך מקור כתוב אחד ניתן להביא כדוגמה. ראה ד' הרשקוביץ, סדרי התפילה ומנהגי בתי הכנסת באחוזה רבתי, חיפה תשע"ה, עמ' 14: "א. בברית מילה ביום חול בבית הכנסת, מלים את התינוק קודם 'עלינו' לשבח' (ש"ך יו"ד סימן רסה ס"ק כד)... בברית מילה בשבת ובמועד בבית הכנסת... מלים את התינוק אחרי תפילת מוסף, קודם 'עלינו' לשבח' (לבוש שדה)".

50 ראה כאל תערוג (לעיל הערה 18).

51 ערוך השולחן, יו"ד, סי' רסה סעיף לח.

במדינות אלו אין המנהג כן אלא אומרי' עלינו לשבח קודם המילה... ואח"כ מלין ואחר המילה אומרי' עוד הפעם עלינו...⁵² אף אודות מנהגו של הרבי מאלעסק מתואר: "אחר התפלה אמר עלינו כנהוג, ואחר המילה אמר עוד הפעם עלינו".⁵³

מנהג זה נראה ללא טעם,⁵⁴ אך בהגהות 'זכר חנוך' שעל הגיליון שם מבאר העורך את מנהגו של הרבי מאלעסק:

... ומ"ש קודם המילה עלינו, דאיתא בפרע"ח שאמירת עלינו אחר התפלה היא שלא יתאחו הקליפות בשפע היורדת מן התפלה ועי"ז נתבטלו החיצונים, ובסדרה"י איתא שאמירת עלינו מסוגל לכל דבר וענין צרה וצוקה שלא תבא, ע"כ יכול להיות שאמר רבינו עלינו אחר התפלה להיות סמוך להתפלה ולהיות שמירה להילד קודם המילה.

ר' חיים אלעזר שפירא ממונקאטש מתייחס לדברי ר' שבתי ליפשיץ הנ"ל, שלדבריו, ב'מדינות אלו' נוהגים לומר 'עלינו' פעמיים. רש"ל היה בן העיר אורשיווא (אירשבה) שהשתייכה למחוז זקרפטיה השייך כיום לאוקראינה. רח"א שהתגורר במונקאטש (מוקצ'בו) השוכנת באותו מחוז, דוחה את דבריו, וכך הוא כותב:

וראיתי בס' ברית אבות שכ' שאין המנהג כן במדינות אלו, אלא אומרים עלינו מקודם המילה, ואח"כ אומרים עוד הפעם עלינו. ומה שהביא ממדינותינו, הנה הוא דר המחבר שיחי' בגלילותינו, וידעתי פה"ק שהנהיגו אבותיי הקדושים זי"ע (וזהו נקרא מנהג שנתייסד בחבר עיר) שמלין קודם עלינו, כנ"ל מהש"ע [= מהש"ך] (אמנם מקודם נהגו גם כפה"ק לומר ב"פ עלינו כנו', אך לא ידעתי אם נתייסד עפ"י חכם או נשתרבו מהמונים שונים במעות), וגם בגלציען (מדינת מולדתי) ששם המנהגים עפ"י רוב נוסדו מרביתנו ואבות אבותינו זי"ע אשר מפיחם אנו חיים מלין קודם עלינו. ובפרט דויל בטר טעמא שאומרים העולם, כיון שנא' בעלינו "שלא עשנו כגוי הארצות", ע"כ אין אומרים אז קודם המילה בהיות הנער ערל, כדי שלא יהי' בזה נכלל כגוי הארצות הערלים, רק אומרים אחרי המילה כדי לכוללו אתנו הנמולים ושלא עשנו כגוי וגו'. וא"כ כשאומרים גם קודם מילתו עלינו, הרי יש ג"כ זלול לנער קודם מילתו עפ"י הנו'.

אך לפעמים שא"א להביא התינוק לביהמ"ד או לביהמ"ד מפני הקור וכיוצא, והולכים רק אבי הבן וקרוביו ומיודעיו למול בביתו, ואז אי אפשר לבטל אמירת עלינו מהציבור בביהמ"ד או בביהמ"ד, שאין הולכים כולם להברית מילה בביתו, ע"כ אומרים עלינו, וההולכים לביתו למול אומרים שם עלינו עוד הפעם אחר המילה. וכפי הנראה מזה נשתרבו המנהג במעות בקצת מקומות שגם כשמלין בביהמ"ד או בביהמ"ד אומרים עלינו ב"פ לפנייהם ולאחריהם בלי טעם וריח רק במעות וכנו'.⁵⁵

52 שרביט הזהב החדש הנקרא ברית אבות, סי' ג סעיף טז, מונקאטש תרע"ד, דף כט ע"ב. בהמשך דבריו הוא מביא בשם הפמ"ג בשם אליה רבה את הטעם הרווח שבעלינו יש שבח מילה שהבדילנו בזה מכל העמים, והוא מוסיף: "ואפשר מזה הטעם אומרי' עלינו לשבח אחר קידוש לבנה והבן...".

53 לב שמח החדש... הנהגות מאת רבינו... חנוך העניך דוב צוקלה"ה אב"ד אלעסק..., אור חדש, סי' יז, ירושלים תשכ"ג, עמ' קמא-קמב.

54 אם כי ראה להלן טעמו של מהר"ם מרוטנבורג לדחות את 'עלינו' עד לאחר המילה, כדי שלא ילכו העם לדרכם קודם המילה. יתכן שפתרון זה לא הועיל, ורבים עזבו את בית הכנסת למרות עצה זו. כדי שלא ישכחו לומר 'עלינו' ראו לבטל את המנהג ולהשיב את אמירת 'עלינו' למקומה מיד לאחר התפילה. וכדי שלא לגרוע מענין אמירתו לאחר ברית המילה, כפלו שוב את אמירתו גם לאחר המילה.

55 אות חיים ושלום, אות שלום - הלכות מילה, סי' רסה ס"ק לט, ברוקלין תשמ"ו, עמ' שעח-שעט.

נמצא כי לדבריו, מלבד המנהג הקדום שמחזיקים בו עד היום למול קודם 'עלינו', נהגו לומר 'עלינו' גם לאחר מילה שאינה בבית הכנסת, כמבואר, וממנהג זה נולד המנהג שכשמלים בבית הכנסת, אומרים 'עלינו' פעמיים, לאחר התפילה ולאחר המילה. אך מנהג זה הנו מנהג טעות, ואין לו טעם וריח. הוא אף מוצא טעם לפגם במנהג זה, שכן הטעם שאומרים 'עלינו' לאחר המילה הוא בכדי להכליל את הנימול בתוכנו 'שלא עשנו כגויי הארצות', אך כאשר אומרים 'עלינו' קודם המילה, מזלזלים בילד שעדיין אינו נימול.⁵⁶

מנהג הספרדים

בקהילות הספרדים לא החזיקו במנהג זה של מילה קודם 'עלינו לשבח', ובוודאי שלא התפתח אצלם מנהג לומר 'עלינו' לאחר כל מילה. עם זאת, במאות הי"ח והי"ט העתיקו כמה פוסקים ספרדים מדברי הפוסקים האשכנזים אודות מנהג זה:

רבי אליהו שמאע, רב ואב"ד חלב שבסוריה, מעתיק בספרו מדברי הש"ך: "כתוב בהגהות מנהגים שמלין קודם עלינו לשבח וכן המנהג".⁵⁷ על דבריו אלו כותב ר' חיד"א: "וכ"כ מהרש"ל סי' ע' בתשו', אבל מנהגנו בעה"ק ובגלילות טורקיה ומצרים לומר קודם המילה עלינו לשבח, וכן בערי איטליה, וכן עיקר, כי עלינו לשבח צריך לאו' אחר סדר תפילה תכף שהוא להמשיך אורות המקיפים אחר שנמשכו א"פ לכל העולמות. וזה טעם יותר נראה מטעמי הרב עמודיה ז' ונהרא נהרא ופשטיה".⁵⁸

החיד"א מציין כי המנהג העיקרי הוא שלא כמנהג זה, אלא אומרים עלינו לשבח לאחר התפילה כרגיל, ורק לאחר מכן מלים, ללא אמירת 'עלינו' לאחר המילה.

עם זאת, בדור שלאחר מכן, אנו מגלים כי שניים מפוסקי איזמיר שבתורכיה אמצו את המנהג האשכנזי, ומשמעות דבריהם כי הם קיבלו את המנהג לאחר התפתחותו, לפיו אומרים 'עלינו' אחר כל ברית מילה. וכך כותב ר' נסים אברהם אשכנזי:

אי מנהג יפה לומר אחר המילה עלינו לשבח וכו' עד סו' פסוק ה' א' ושמו א'. דא' הוואה שמנהג טוב ויפה הוא וכמו שכ"כ הרב עמודיה שבעה... ועמ"ש אני עני בסה"ק דרש אברהם ואתה תחזה. ולפום הנהו תרי טעמי שכתב הרב ז"ל מה טוב ומה נעים לכל העומדים בברית לומר עלינו לשבח... לקבל עול מלכות שמים.⁵⁹

מניסוח הדברים נראה כי רבי נסים אברהם נשאל אודות המנהג לומר 'עלינו' לאחר כל מילה, אף כשאינה לאחר שחרית, והוא משיב עפ"י דברי עמודיה שבעה שטוב ונעים שכל העומדים בברית יאמרו 'עלינו'.

ר' חיים פלאגי, שכיהן לצדו של הרב אשכנזי בבית הדין באזמיר, כותב אף הוא: "ובס' עמודיה שבעה בעמוד אאע"ה ס"ד' כתב דיש לומר אחר המילה עלינו לשבח ועל כן נקוה לך עיי"ש הטעמים וגם אני נתתי טעם לדבר במ"א בס"ד".⁶⁰ מאוחר יותר, הוא מרחיב בזה במקום אחר:

עוד הבאתי בקונט' עה"ח... לו' אחר המילה עלינו לשבח וע"כ נקוה לך, והטעם נראה פשוט דכיון דאמרו בילקוט ס' לך אם מקבלים בניך את המילה מקבלים אלהותי, א"כ דבר בעיתו

⁵⁶ השווה גם לניסוחו של ספר קושיות המובא להלן, בטעמי המנהג: "... לפי שנאמר בו 'שלא עשאנו כגויי הארצות', ולכבוד הנער שעודנו גוי-ערל, אין אומרים 'עלינו לשבח' עד שנימול".

⁵⁷ מכשירי מילה, פ"י אות טז, מהד' אהבת שלום, ירושלים תשנ"ה, עמ' קמג.

⁵⁸ 'הגהות החיד"א על ספר מכשירי מילה', מקבציאל, לב (תשס"ז), עמ' סה.

⁵⁹ שו"ת מעשה אברהם, יו"ד, סי' מט, אומיר תרט"ו, דף קז ע"א-ע"ב.

⁶⁰ עתרת החיים, סי' לב אות ג, שלוניקי תר"א, דף סב ע"ב.

נאה ויאה לומר שבח זה דהוא על קבלת אלהות ויחודו ית'. א"נ עמ"ש רז"ל דנכרתו על המילה י"ג בריתות כמנין אח"ד ואמרו בתקונים תקון ס"ט דצ"ט ע"ב דהפוגם בריתו מאח"ד עושה אחר, וע' נפש חיים מע' מס אות ג"ן לכן שייך שפיר לעת כזאת לומר האי שבחא. ולפשמין של דברים נמי נכון הדבר שהבדילנו והפרישנו מן האומות ע"י המילה ועיין להרב מעשה אברהם ס"מ מ"ט ונכ"י [= נוהג כצאן יוסף] רכ"ה (ע"פ) [ע"ב] ועי' יד נאמן ד"מ ע"א בענין סודות שבח זה.⁶¹

אם כן פוסקים אלו העתיקו את המנהג האשכנזי המפותח, לומר 'עלינו' לאחר המילה. אך בפועל, כפי הנהוג כיום וכפי הנראה מסידורים רבים, לא החזיקו הספרדים כלל במנהג זה, ואין צריך לומר שלא אמרו 'עלינו' אחרי כל מילה, אף לא נהגו למול בשחרית קודם 'עלינו'.⁶²

טעמי אמירת 'עלינו' לאחר המילה

למנהג ברית המילה קודם 'עלינו' ניתנו מספר טעמים, החל מזמן הופעתו של המנהג. נסדר את הטעמים בסדר כרונולוגי.

מהר"ם מרוטנבורג מונה שלושה טעמים למנהג זה, ואלו הם דבריו:

אין אומרי' עלינו לשבח עד אחר המילה -

[א] לפי שיש בו שלא עש(א)נו כגויי.

[ב] וכן גם לפי שיהושע תקנה, שמל את בני ישראל.

[ג] ועוד, שלא ילכו (לעם) העם לדרכם קודם המילה.⁶³

כדומה לטעם הראשון, כתב גם ר' אברהם חילדיק, שהוא אולי הראשון שהזכיר את המנהג, וכך הוא כותב: "ויש שמוהלין תחילה ואחר כך אומ' עלינו לשבח, והטעם שבתחילה במילה אנו ניכרין משאר האומות, ועל זה אנו משבחין להקב"ה שלא שם חלקינו כהם וגורלינו, שנאמר (ירמיה י טז): ולא כאלה חלק יעקב".⁶⁴ כדומה לו כותב גם בספר קושיות: "תקשי לך, למה אומרים 'עלינו לשבח' ביום המילה, לאחר המילה. תירץ, לפי שנאמר בו 'שלא עשאנו כגויי הארצות', ולכבוד הנער שעודנו גוי-ערל, אין אומרים 'עלינו לשבח' עד שנימול".⁶⁵ ובלשונו של הלבוש: "וביום שיש בו מילה... ולהניח עלינו לשבח אחר שמלו התינוק כדי לכלול גם התינוק במה שאומרים שלא עשנו כגויי הארצות...".⁶⁶

טעמו השני של מהר"ם מרוטנבורג נראה מאולץ קמעה. ואילו טעמו השלישי הנו פרקטי לחלוטין, דחיית 'עלינו' לאחר המילה, מיועדת לאלו המתפללים שאינם מתכוונים להישאר לברית המילה, שמא משום חוסר ידיעה על קיומה, ושמא משום שאצה להם הדרך. דחיית 'עלינו' "מאלצת" את אלו להמתין עד לאחר המילה.

61 רוח חיים, יו"ד סי' רסה ס"ק כג, אומיר תרמ"א, דף קס ע"א.

62 ראה ר' יאיר עזר, מילה כהלכתה, ירושלים תש"ע, עמ' קצב.

63 מנהגים דבי מהר"ם, סדר מילה, ניו יורק תרצ"ח, עמ' 81. אודות ספר זה ראה לעיל הערה 1.

64 ספר המנהגים לרבינו אברהם חילדיק, מהד' ש"י שפיצר, ירושלים תשס"ו, עמ' רז-ריח.

65 ספר קושיות לאחד מן הראשונים באשכנז בן דורם של תלמידי מהר"ם מרוטנבורג, סי' ט, מהד' רי"י סטל, ירושלים תשס"ז, עמ' ו-ז.

66 הל' נשיאת כפים סי' קלג ס"ק ו. וראה גם ר' יעב"ץ, ספר בית אל, פרפר, סי' ב: "ביום שיש מילה בבית הכנסת... ומניחין עלינו עד לאחר שמלו התינוק כדי לכלול גם התינוק הנכנס לברית במה שאומרים שלא עשנו כגויי הארצות"; ר' זכריה סימנר, ספר זכירה, המבורג תס"ט, דף סא ע"ב: "הטעם שמלין קודם עלינו, שאנו אומרים 'שלא עשנו כגויי' וכו', ובעוד שלא נימול אז אף הילד בכלל...".

מספר פוסקים אחרונים הזכירו דווקא מקור אחר לטעם המנהג. המדובר הוא בטעם על פי סוד שנאמר על ידי הדרשן המפורסם ר' בצלאל בן שלמה, שפעל בסלוצק בשנות הת', וכך הוא כותב:

ובזה תבין ג"כ מנהג ישראל שהוא תור' לומר עלינו אחר המילה, ויש אצלנו בזה שני טעמים; חדא, כי נודע הוא שענין המיל' היא כדי שכל איש ישראל יהי' חתום בשם שד'י כמו שכתבו חכמי האמת כי כאשר ירים אדם שתי זרועותיו למעל' וראשו הוא באמצע הוא דוגמת ש"ן ובפשט ידו אחת בקו המישור וישפיל ידו אחת למט' הוא דוגמת דל"ת, ומאחר שמוהל' אותו מתגלית היוד. ולכך אחר שנימול התינוק אנו אומרים עלינו וגומר על כן נקוה לך ה' אלהינו וכו' לתקן עולם במלכות שד'י, ר"ל על כן שמלנו התינוק הזה וע"י זה נתגלה בתינוק זה שם שד'י ג"כ אנו מקיים ומצפים שגם אתה תתקן גם כן העולם במלכות שד'י דייקא.

וטעם שני נ"ל עם מ"ש לעיל שהיא לגלות אלהותו ית' שהוא יחיד ומיוחד, ולכך אחר שמלו התינוק אומרים עלינו וגו' וידעת היום והשבות אל לבבך כי ה' האלהים בשמים ממעל ועל הארץ מתחת אין עוד, ר"ל וידעת היום הזה שמילת בשר ערלה מה עניינה שהיא להבריל בין אדם לאדם, ויקשה לך ולמה הקב"ה אינו משנ' הצורה, ובדאי והשבות אל לבבך תשוב' ניצחת שהכוונה היא להודיע לבני האדם כי ה' הוא האלהים בשמים ממעל ועל הארץ מתחת ואין עוד רשות אחר ח"ו לומר זה ברא אלו וזה ברא אלו, ולכך אינו רוצה לשנות הצורה אלא עשה הברל בענין המילה לבר.⁶⁷

בדבריו שני טעמים, שכל אחד מהם הולם חלק אחר של 'עלינו לשבח'; הטעם הראשון מסביר כי ביצוע המילה מגלה את שם שד'י, ומחמתו ראוי לומר 'על כן נקווה... לתקן עולם במלכות שד'י'. ואילו הטעם השני מסביר כי ב'עלינו לשבח' ישנו מענה לשאלה העשויה להתעורר - מדוע לא שינה הקב"ה את צורת הנימולים מאלו שאינם נימולים, ועל כך עונה כי אילו היה שינוי בין שני מיני אדם, היה מקום לומר כי ישנן שתי רשויות, ולכן אמר כי ה' לבדו האלוקים ואין עוד רשות אחרת.

ר' יוסף יוזפא קשמאן כותב: "וכתב הב"י... שעושה צורת שד'י באצבעותיו... ומזה הטעם נ"ל המנהג שנוהגים למול את התינוק קודם עלינו... כיון שמיוסד בתוכו לתקן עולם במלכות שד'י ויש לו שייכות אל המילה".⁶⁸

ר' אליהו פוסק, שלא ראה ישירות את דברי ר' בצלאל, ידע רק על טעמו השני, ולכן ראה לנכון לתת טעמים משלו לאמירת 'על כן נקווה', כאשר בטעם השני הוא מכון כעין טעמו של ר' בצלאל, וכך הוא כותב:

על כן נקוה - צע"ק אם לאמר, והנה המנהג לאמר, וי"ל הטעם ע"פ מ"ד בסנהדרין מ"ד דעכן מושך בערלתו היה, וכיון שהודה ותקן על כן נקוה, נראה דיש בזה תקון לענין מילה ג"כ. וכן ע"פ מ"ש בזה"ק פ' לך, דאחר המילה נתגלה ואתרשים בהו שד'י, וע"כ בזה אומרים לתקן עולם במלכות שד'י.⁶⁹

67 ר' בצלאל בן שלמה, עמודיה שבעה (הופיע לראשונה לובלין תכ"ו), עמוד ראשון ס"ק ד, לבוב תרמ"ח, דף ה ע"א. אודותיו ראה ג' שלום, 'התנועה השבתאית בפולין', בתוך: בית ישראל בפולין: מימים ראשונים ועד לימות החורבן, בעריכת י' היילפרין, ירושלים תשי"ד, עמ' 39: "ספריו של ר' בצלאל, ביחוד ס' עמודיה שבעה ו'קרבן שבת' היו חשובים ביותר בעיני הדורות הללו. עולם הקבלה הוא אויר-הנשימה שלהם".

68 נוהג כצאן יוסף, מילה, אות י, תל אביב תשכ"ט, עמ' קט.

69 כורת הברית, 'פתח אליהו', מראה מקום ס"ק מה, למברג תרנ"ד, דף יב ע"ב-יג ע"א.

טעם נוסף כותב ר' דוד קאהן:

המנהג לומר עלינו בברית מילה. ונראה שנובע ממה שאמרו במדרש שזכו לקריעת ים סוף בזכות מילה. ושירת הים הלא מסיימת היא ב'ה' ימלוך לעולם ועד, ומשום הכי נוהגים להוסיף פסוקים של מלכות בפסוקי דזמרה, וזהו כל ענינו של עלינו (ומטע"ז אומרים אותו בתפילת י"ח בר"ה ויוה"כ).⁷⁰

טעם פשוטני יותר המיוסד על גדרים הלכתיים, כותב ר' יהודה טשזנר:

כי המנהג הישן היה למול את התינוק בביהכ"נ מיד בסיום תפילת שחרית לפני עלינו. והטעם לזה, כי אע"פ שזריזין מקדימין למול מיד בבוקר, מ"מ א"א למול לפני תפילת שחרית משום שצריכים להקדים תפילת שחרית שהיא תדירה, וכיון שסיום תפילת שחרית הוא הקדיש תתקבל שאומרים אחרי ובא לציון [כי עלינו ושאר דברים שאומרים אח"כ אינם אלא מנהג], לכן נהגו מיד אחר הקדיש תתקבל למול את התינוק.⁷¹

יותר מכל הטעמים, חלקם דרשניים, טעם זה האחרון מסתבר על פי ההיגיון,⁷² אך מכל הטעמים שנתנו הראשונים ואלו שאחריהם, נראה כי לא הכירו בטעם זה, וניתן להבין כי מאחר ונקבע לומר 'עלינו' לאחר שחרית, הרי הוא חלק בלתי נפרד מן התפילה, ואין בהקדמתו לברית המילה משום חשש 'זריזין מקדימין'.⁷³

70 משאת כפי, א, ניו יורק תשמ"ה, עמ' צא. את דבריו הביא גם ר' אפרים גרינבאלט, שו"ת רבבות אפרים, ו, או"ח סי' סה, ד.

71 שערי ימי הפורים, פרק טו, אופקים תשס"ז, עמ' פג. בשיחה פרטית אמר לי המחבר כי לזכרונו ראה זאת כתוב, אך כך מסתבר גם עפ"י פשוטו.

72 והשווה גם משנה ברורה, סי' תפט ס"ק ב, לעניין הקדמת ספירת העומר ל'עלינו'.

73 רי"ש וינפלד, מו"ל סידור 'אשכול', אמר לי בפשיטות שמאחר ורוצים לומר קדיש לאחר המילה, לא שייך לומר קדיש בסתם, וצריכים לאמרו על משהו מסוים, ולשם כך אומרים עלינו. אך לא היה סיפק בידי לבחון את הגדרים ההלכתיים השייכים לנקודה זו.